

ŽEMUTINIO PAKILIMO BALSIAI PAŠUŠVIO ŠNEKTOJE

R ū t a KAZLAUSKAITĖ

1. Šio darbo tikslas – apžvelgti Pašušvio šnekto žemutinio pakilimo balsių įvairovę, pozicijas ir distribuciją, nustatyti fonemas, aptarti veiksnius, dėl kurių didėja žemutinių balsių procentas kalboje.

Tiriamoji šnekta priklauso vakarų aukštaičių šiauliškių tarmei¹, kurioje, kaip yra žinoma, kirčiuotuose skiemenyse išlaikyti sveiki ilgieji [aː], [eː] ~ bk q, ę, o nekirčiuotuose, išskyrus gal tik šiaurines šnekta apie Žagarę, Šakyną, Joniški², yra panaikinta ilgųjų ir trumpųjų balsių opozicija.

Pašušviškių kalba, greta kitų ypatybių, išsiskiria tuo, kad joje kirtis dėsningai atitraukiamas tik iš dabartinės trumpos galūnės į priešpaskutinį ilgąjį skiemenį, pvz.: *'dráːšius* ~ drąšiūs, *'pláũ, kũ* ~ plaukiũ, žemaitiškai trumpinamos galūnės, pvz.: *skáũta* ~ skaũto, *žĩls* ~ žĩlas, kai kurių morfologinių kategorijų žodžiuose nepailginami trumpieji kirčiuoti kamieno balsiai, pvz.: *lũpsi, knĩstu* ~ knĩstũ.

2. Absoliučioje žodžio pradžioje (pozicijos [#—C], [#—C']) šnekte vartojami tokie balsiai: nekirčiuotame skiemenyje [a], kirčiuotame skiemenyje [a], [aː] ir itin retai [aː] ~ bk q, pvz.: *aglėː* „ėglė“, *ašĩs, àkĩ* „akti“, *àst* „esti, yra“³, *àkis* „akys“, *ãsa* „ąsą“; *aũvĩlĩei* „Eitviliiai (kaimo pavadinimas)“⁴, *árzĩũ* ~ érzyti „erzinti“, *aiːnaĩ* „einate“. Senesnės, įprastesnės svetimybės taip pat turi balsį [a], kuris bendriniuose žodžiuose kirčiuotas lieka visada trumpas, pvz., *àlektra* (greta *al'èktra*) „elektra“, *aktárs* (greta *gaktárs*) „hektaras“, *alĩte* „Elytė“, *alèna* „Elena“, *ažũks* „Eziukas,

¹ Pagal administracinį suskirstymą šnekta priklauso Radviliškio rajonui. Jos centras – Pāšušvio miestelis, įsikūręs Šušvės ir Žadikės upių santakoje, 38 km. į pietus nuo Radviliškio, 43 km į šiaurės vakarus nuo Kėdainių ir tokiu pat atstumu į šiaurės rytus nuo Raseinių.

² Antai Rudiškių šnekte ilgieji nekirčiuoti galūnių balsiai gali būti pusilgiai, pvz.: *àšaka* ~ āšaką, *rũkĩtus* ~ rūgštũs (Navickaitė-Boreikienė, 1971, 34 tt).

³ Ši atematinė forma labai dažna senųjų pašušviškių kalboje ir neišnyko turbūt dėl kitų esamojo laiko paradigmoje vartojamų tos pačios šaknies žodžių. Kieti galiniai priebalsiai prieš nukritusį priešakinės eilės balsį rodo formą esant seną ir jau sustabarėjusią.

⁴ Pateikiame ir tokių pavyzdžių, kada žemutinis balsis yra dvigarsio dėmuo. Nekirčiuotame ir tvirtagaliame skiemenyje dvigarsių [ai], [au] ir [ei] I dėmeniui šnekte atstovauja atitinkamai redukuotas [a], sulūpintas [ã] ir supriešakėjęs [e].

Edmundas“. Naujųjų garsinių tarimas svyruoja: *„ankava'daI // „ænkava'daI „NKVD būrio žmonės“, ai.šiškes // ei.šiškes ~ Eišiškės*.

Svetimžodžių balsis [ɔ] šioje pozicijoje verčiamas [a] prieš tokį patį tolesnio skiemens balsį, pvz.: *aparā.cije* „operacija“, *arā.cije* „oracija“.

3. Neabsoliučios žodžio pradžios, žodžio vidurio pozicijose tarp priebalsių ([C—C], [C—C], [C—C], [C—C]) yra galimi trejopos kiekybės žemutinio pakilimo balsiai. Priešakinių (*e* tipo)⁵ pasirodymą lemia prieš juos tariamo priebalsio minkštoji (palatalizuota) artikuliacija, o užpakaliniai (*a* tipo) variantai esti tiktai po kietai artikuliuojamų priebalsių, pvz.: *vædũ ~ vedũ* ~ *vadũ*, *berĩ ~ berĩ* ~ *barĩ*, *tæpĩ ~ tẽptĩ* ~ *tãpĩ* ~ *tãptĩ*, *tãka ~ tẽko* ~ *tãka* ~ *tãko*, *bãde ~ bẽdẽ* ~ *bãde* ~ *bãdẽ*, *rãstu ~ rẽstũ* ~ *rãstu* ~ *rãstũ*. Šioje pozicijoje tarp aptariamųjų balsių yra papildomosios distribucijos santykis.

3.1. Po minkštųjų priebalsių vartojami balsiai (*e* tipo) turi savo alofonus. Nekirčiuotame skiemenyje prieš bet kurį minkštąjį priebalsį jie uždaresni ir priešakesni, skambantys visai kaip [e], negu variantai, tariami prieš kietuosius priebalsius, plg. *nešĩ* „neši“, *næšũ* „nešu“⁶. Kirčiuotame skiemenyje *e* tipo balsiams paprastai atstovauja atvirieji diftongoidiniai [æ æ æ], pvz.: *næšam* „nešame“, *næšem* „nešeme“⁷. Tačiau prieš minkstuosius priebalsius, ypač šnekto šiauriniuose kaimuose, tokie balsiai nėra reguliarūs, jie vartojami paraleliai su [e e e]⁸. Dar atviresni, artimi žemutiniams užpakaliniams *a* tipo balsiams, yra tiek kirčiuoto, tiek nekirčiuoto skiemens alofonai

⁵ Šie balsiai tradiciškai vadinami priešakiniais, nes bent jau tarimo pradžioje jų F₂ reikšmės yra būdingos *e* tipo balsiams.

⁶ Spektrinės analizės duomenimis, vidutinės šių žodžių kalbamųjų alofonų formantės yra tokios: [e] F₁=600 Hz, F₂=1960 Hz, F₃=3030 Hz; [æ] F₁=620 Hz, F₂=1730 Hz, F₃=2880 Hz (čia ir toliau formantių reikšmės pateikiamos suapvalintos 10 Hz tikslumu). Atviresnius trumpuosius balsius galėtume, sekdami J. Geruliu, žymėti *ɛ*, plg. jo transkribuoto Šiaulių apylinkės teksto žodžius *ješkó dama*, *venõ:s* (Gerullis, 1930, 24–27). Taip būtų galima tiksliau perteikti abiejų alofonų santykį ir akcentuoti gana pastovią, lyginant su kirčiuoto skiemens, [æ] artikuliaciją.

Spektrinė analizė ir garsų trukmės matavimai (žr. 5.) buvo atliekami P. Boersmos ir D. Weeninko kompiuterine garsų tyrimo programa PRAAT3.9.18. Trumpus, aiškios reikšmės, panašaus ritmo sakinis, kurių viduryje buvo žodžiai su tiriamaisiais balsiais, į diktofono juostą po 5 kartus įkalbėjo Pašušvio šnekto informantai vyrai A. G., g. 1930 m., ir A. R., g. 1935 m.

⁷ Plg. atvirojo [æ.] formantių vidurkį kitimą pozicijose [C—C] ir [C—C]: *næšam* balsio pradžia – F₁=570 Hz, F₂=1940 Hz, F₃=2930 Hz, vidurys – F₁=770 Hz, F₂=1780 Hz, F₃=3010 Hz, pabaiga – F₁=730 Hz, F₂=1590 Hz, F₃=3020 Hz; *næšem* balsio pradžia – F₁=590 Hz, F₂=2030 Hz, F₃=3010 Hz, vidurys – F₁=790 Hz, F₂=1660 Hz, F₃=2980 Hz, pabaiga – F₁=780 Hz, F₂=1540 Hz, F₃=2990 Hz. Kaip matyti, abiejų žodžių balsis yra nepastovios artikuliacijos, nes pirmoji jo formantė beveik nuosekliai kyla, o antroji – krinta. F₁ ir F₂ tarimo pradžioje yra balsio [e.] formantių ribose, o pabaigoje – balsio [a.]. Iš kito galo šis garsas skamba kaip [a].

⁸ Šis faktas užfiksuotas „Lietuvių kalbos atlase“. Veikalė nurodyta, kad prie paplatinto *e* su didesniu ar mažesniu *a* laipsniu pereinama laipsniškai, ir pateikta paribiniame Pašušvio punkte (263) užrašytų pavyzdžių, kurių kamieno kirčiuotas [æ.] yra prieš tolesnio skiemens priešakinį arba supriešakėjusį vokalizmą: *d'æ'b'ẽs'is*, *l'æ'p'š'ei* ~ lėpšiai, *p'æ'ẽ'us*, *p'æ'ẽ'aus*, *rai'æ'l'is*, *s'k'a'æ'g'ẽ'd'e* „krečgždė“, *l'æ'k'ĩls*, *v'æ'l'en'ĩ* „veleną“ (LKA 2, 30, žml. 11).

po minkštųjų *j*, *k*, *g* prieš kietuosius priebalsius, pvz.: *jà.maĩ* „imate“, *kápũ.re* „kepurė“, *gàrà* „gera“.

3.2. Senoviniai trumpieji balsiai *-a-*, *-e-*, esantys negalūniniame⁹ skiemenyje tarp priebalsių, kirčiuotoje pozicijoje paprastai pailgėja iki pusilgių, pvz.: *lã.pe* ~ *lãpẽ*, *tã.pe* ~ *tãpẽ*. Aukštesniojo laipsnio būdvardžiuose, įvardžiuotinių vyriškosios giminės formų vardininke, veiksmazodžių priešdėliuose, savybinių įvardžių kilmininke, pvz.: *baltãsnis* ~ *baltẽsnis*, *baltãsis*, *prãneše* ~ *prãnešẽ*, *mãna* ~ *mãno*, yra įprastesnis trumposios nuosakos, būtojo laiko neveikiamųjų dalyvių, liepiamosios nuosakos vienaskaitos 2 asmens formose ir sutrumpėjusiose bendratyse, pvz.: *rãšu* ~ *rãsiu*, *rãstu* ~ *rãstũ*, *rãsta* ~ *rãsto*, *-ã*, *rãsk* ~ *rãsk(i)*, *rãšĩ* ~ *rãsti*, *sãkĩ* ~ *sẽkti*. Gretimoje Baisogalo šnekoje šių formų kalbamieji balsiai jau visiškai prisitaikę prie sistemos, t. y. „taisyklingai“ pailgėję.

3.3. Žemutiniai balsiai kalboje apskritai išsiskiria gausa¹⁰, o atskirose tarmėse ir šnektose, palyginti su bendrine kalba (tiksliau, pietinėmis vakarų aukštaičių šnektomis), dėl įvairių priežasčių jų kiekis gali būti dar didesnis. Pašušvio šnekoje nekirčiuotame skiemenyje ilgieji *[eː]*, *[eː]*, *[ie]* yra dėsningai sutrumpėję (ir *[ie]* monoftongizavęsis) iki balsio *[e (eː)]*¹¹, pvz.: *grẽželĩ* „gręželi“, „grieželi“, *grẽbelĩ* „grėbeli“, „griebei“¹². Naujų balsių *[a a.]* atsiranda iš *[e e.]* po kietai tariamo priebalsio, niekada nekirčiuojamame skiemenyje, dėl tam tikros balsių asimiliacijos, dėl analogijos žodžių daryboje ir liaudies etimologijos (t. y. panašaus arba giminiško žodžio įtakos); atvirkščias pakitimas (*[a a.]* > *[e e.]*) – retas. Aptarsime dažnesnius tokių virtimų atvejus.

3.3.1. Dialektologijos darbuose nurodoma, kad maždaug Beržės, Šušvės upėmis (tai rytinė šnektos siena, o K. Jauniaus-A. Salio tarmių klasifikacijoje dar ir riba tarp aukštaičių vakariečių ir viduriečių) eina šaknyje kietai tariamo junginio **lẽ* izofona (žr. LKA 2, žml.: 15, 28, 30, 72, 85; Salys, 1992, 110–111, 364; Urbanavičiūtė, 1970, 78; Zinkevičius, 1966, žml.: 13, 16, 35, 65, 69 ir ypač 74). Taigi Pašušvio šnekoje šis junginys turėtų būti minkštas. Vis dėlto senoji pašušviškių karta dažniau jį taria kietai, pvz., žodžiuose *lãšĩ*, *lãs*, *lãse* „lėsti, lėsa, lėšė“; *lẽ-kĩ*, *lã-kĩ*, *lẽ-ke*, *nũ.lake* „lėkti“¹³,

⁹ Turime omenyje senovinį negalinį skiemenį. Dėl žemaitiškosios galūnių redukcijos kai kurios dviskiemenės formos, kaip antai esamojo laiko III asmuo, *a* kamieno vienaskaitos vardininkas, nepriesaginės bendratys, yra tapusios vienskiemenėmis – balsiai atsidūrė žodžio gale.

¹⁰ Antai bendrinėje kalboje vien balsis */a/* sudaro apie ¼ visų balsinių fonemų masyvo (Karosienė, Girdenis, 1993, 31).

¹¹ Tarp nosinių priebalsių nekirčiuotas *[eː]* linkęs virsti *[i]*, pvz.: *minãi-čĩ* ~ *Mẽnãičiai* (kaimo pavadinimas), *minũlũks* ~ *mẽnũliũkas*.

¹² Plg. alofono *[e]* formančių reikšmių vidurkius: *grẽželĩ* „gręželi“ $F_1=480$ Hz, $F_2=1940$ Hz, $F_3=2910$ Hz, *grẽželi* „grieželi“ $F_1=500$ Hz, $F_2=2000$ Hz, $F_3=2870$ Hz, *grẽbelĩ* „grėbeli“ $F_1=520$ Hz, $F_3=1940$ Hz, $F_3=2790$ Hz, *grẽbelĩ* „griebei“ $F_1=510$ Hz, $F_2=1960$ Hz, $F_3=2840$ Hz.

¹³ A. Salio teiginys „niekas vakariečių nesako *tẽ-kĩ*“ (1992, 110) pernelyg griežtas; dar plg. gana dažnas tokias veiksmazodžių formas, kaip *mitẽ-tĩ*, *mitẽ-je* ~ *mylėti*, *mylėjo*, *katbẽ-tĩ*, *katbẽ-je* // *katbẽ-tĩ*, *katbẽ-je* ~ *kalbėti*, *kalbėjo* ir pan.

lėkia, lėkė, nūlėkė“, *lá.ĩš, lá.ĩž, lá.ĩde* „lėisti, lėidžia, lėidė“, *plá.iskana* „pleiskana“, *gelazĩs* „geležis“ ir jų vediniuose, pvz.: *lá.sals* „lesalas“, *laidĩ.ms* „leidimas“, *palaxistũ.vĩs* „paleistuvĩs“, *gelazĩ.nĩs* „geležinis“. Tvirtagalės šaknies žodžiuose ir priesagose įprastesnis *le*: *leñ.tà* // *lañ.tà* „lenta“, *šleñ.kštĩs* // *slañ.kštĩs* „slenkstis“, *brulž.lĩs* // *brul.lũtĩs* „brolelis“.

3.3.2. Žodyje *gelazĩs* „geležis“ [a] < [e] galėjo atsirasti ir dėl to, kad šio 3^b kirčiuoto žodžio priešpaskutinis skiemuo niekada negauna kirčio (Urbanavičiūtė, 1970, 79). Dar plg. senuosius skolinius *lažá.nka* „krosnies verdamoji dalis“, *palat'ž.nc* „puošnesnis paltas“ (bet *pá.lets* „paltas“).

Ir kai kuriuose, daugiausia svetimos kilmės, žodžiuose tariamus *ra, sa, za, ta, da, na, ma* ~ *bk re, se, ze, te, de, ne, me*, Z. Zinkevičiaus nuomone, reikėtų aiškinti tendencija nekirčiuojamų skiemenų *e* versti *a*, ir tai neturi nieko bendra su kietinimo reiškiniais (Zinkevičius, 1966, 165, 43 išn.; 167, 46 išn.; 168, 47 išn.). Tiriamosios šnekto skoliniai, pvz.: *ravidó'?* „mėsinėti“ (lenk. *rewidować*), *sakl'če* „seklyčia“ (lenk. *świeltica*, brus. *святліца*), *vazalĩ.nc* „vazėlinas“, *taràse* „Teresė“, *daká.da* „dekada“, *vinagr'ėts* „vinegretas, mišrainė“, *malásas* „melasa, cukrinių runkelių sirupas“, šiam teiginiui neprieštarauja; pridurtina tik, kad balsis [e] lygiai taip pat gali pakisti sintagmoje po *š, c, p, b, v*, pvz.: *ašal'ž.nai* „ešeloniai“, *răcápts* // *rěcápts* „receptas“, *patá.rda* „petarda“, *bag'ž.nije* „begonija“, *vará.nda* „veranda“¹⁴. Bet sugretinus tų pačių žodžių nekirčiuotus skiemenis su kirčiuotais, pvz.: *amarikó'nc* „amerikonas“ ir *amėrika* „Amerika“, *apracaptá.va* „apreceptavo, išrašė receptą“ ir *rěcápts* „receptas“, *zãñũks* „Zeniukas“ ir *zėñũs* „Zenius“¹⁵, matyti, kad kietinimas, tiksliau sakant, neminkštinimas, vokalizmui kintant vis dėlto yra labai svarbus veiksnys: netekęs kirčio skolininis junginys *Ce* → *Ca*, bet ne *C'a* ar *Ce* (plg. Girdenis, 1983, 72). Einantis po neminkšto priebalsio ir nepailgėjantis kirčiuotas, toks [e] turbūt pasirodė panašesnis ne į atitinkamą savų žodžių balsį, bet į (nekirčiuoto skiemens) [a] ir (kirčiuoto skiemens) suužpakalėjusį /e/ alofona [ɛː], vartojamą po *t*. Apskritai pats procesas turi daug bendrumų su vadinamojuoju **lė* kietinimu (plg. Kardelis, 1998, 179–180).

Tai, kas pasakytą, netinka priebalsiams, išsiskiriantiems dideliu polinkiu į palatalizaciją: *k, g, ė* (žr. 3.1.)¹⁶, pvz.: *gãnaró'ls* „generolas“, *kefĩ'rs* „kefyras“, *čėfveřks* „ketvirtadienis“. Šie priebalsiai nekirčiuotame skiemenyje vartojami tik prieš *e* tipo balsį arba *a*¹⁷: plg.: *kãpalũšas* „kepaliušas, tokia kepurė“ (lenk. *kapelusz*), *čėvarĩ'kai*

¹⁴ Kartais skoliniuose nekirčiuotas [e] virsta [i]: *biñžĩ.nc* „benzinas“, *mĩřĩkuoř* „metrikuoti“, *vĩřĩnãrs* „veterinaras“, *špĩkulãž.nc* „spekuliantas“, *čĩmudã.nc* „lagaminas“, *tiligrã.ma* „telegrama“. Atrodo, kad tokiais atvejais labai svarbu aukštutinio pakilimo balsio arba itin minkšto priebalsio kaimynystė.

¹⁵ Paralelių *amėrika*, *răcápts*, *zãñũks* tipo formų *a* greičiausiai įsivestas iš nekirčiuotų skiemenų.

¹⁶ Kitose tarmėse itin minkšti priebalsiai pasireiškia akivaizdžiau: kupiškėnų „dažnininkavimas“, sinchroniškai *e, é* → *ã, ä* / [—C], [—#], nevyksta po *k, g, ė, ž, ė, j* (*matũ* ~ metũ, bet *gerũ*); Švėkšnos – Gardamo apylinkėse *e* → *a* / [—C] ne po *k, g, ė, j* (*matũ* ~ metũ, bet *gãřũ* ~ gerũ). Dar prisimintinas K. Būgos pastebėjimas, kad „ryticčių augštaičių tarmėje nekirčiuotas žodžio vidurio *e* ne po *k, g, ė, ž* virsta *a*“ (Būga, 1961, 434).

¹⁷ Kirčiuotame (dažniau naujažodžiuose) – balsis po šių priebalsių dvibalsinamas, pvz.: *brik'ėse* „briketė“, *g'ė.ne* „Genė“, *č'ėšũs* „Česius“.

„čeverykai, pusbačiai“ (brus. *chapabik*). Dar plg. ne skolinį *gálá sī* „galásti“ (iš lie. **gland-*, žr. Mažiulis, 1988, 378).

Savųjų žodžių kamieno sporadišką [e] > [a] paprastai taip pat galima paaiškinti nekirčiuota pozicija: *mėnasi* „mėnesį“, *sakmá.denis* „sekmadienis“, *gráitai* „greitai“, *bandró ve* „bendrovė“, *starblė* „sterblė“ (plg. Girdenis, 1996, 119, 17 išn.; Hilmarsson, 1978, 24). Dėl šios priežasties pakito ir lokatyvo kilmės šnektos prielinksnio *gala* „gale, pabaigoje“ (*gala_ 'mž.tw gá.va | maišú.ka ružú\|*) „Gale mėtų gavo maišiuką rugių“) paskutinio skiemens vokalizmas. Prielinksnis neturi funkcinio svorio, kalbos sraute jis arba nekirčiuojamas, arba, šlydamas prie linksnio, ypač daugiaskiemenio, gauna šalutinį kirtį pirmajame skiemenyje.

Kalbamasis reiškinys yra gyvas, tebesitęsiantis. Retkarčiais pasitaiko išgirsti net *drakī* „drėkinti“, *spatí.ne* ~ „spietinė, dėžė spiečiui semti“, *praš_aliō_ri* „prieš altorių“ ir pan. Šių žodžių [a] < [e] < [ẽ], [ie].

3.3.3. Nekirčiuotų skiemenų [e] > [a] neretai palaikomas kitų veiksmių. Ypač didelę įtaką turi reikšmė ir skambesiu artimi, neretai giminiški žodžiai ir šalia esantys tokios pačios kokybės balsiai. Panašių žodžių poveikiu aiškintina pakitusi garsinė išraiška tokių šnektos leksikos pavyzdžių kaip *taisi_ be* „teisybė“ (plg. *taise* „taisé“), *raive* „reivė, rievė, ruožas“ (plg. *raives* „raivėsi“)¹⁸, *pasiraĩnu* „pasiremiu“ (plg. *ramšte* „ramstė“), *vařčáũ* „verčiau, geriau“ (plg. *vař.te* „vartė“). Gali būti, kad šitokios kilmės balsis [a] vartojamas ir kai kuriuose darybos tipuose, pvz., veiksmožadinės ypatybės turėtojų pavadinimuose su priesaga *-utis*: *sagũ.tis* „plaukų segtukas“, *žarũ.tis* „žėrutis, blizgutis“, *žargũ.tis* „toks varpelis prie kamanų“ ir kt.¹⁹

3.3.4. Senovinės paveldėtosisios **ǣ* : **ō* kaitos atspindys yra *e* ir *a* kaita pamatinėse ir išvestinėse formose. Štai priesaga *-oti* sukelia kitimą *e* > *a* išvestinių kartotinių veiksmožodžių kamienne. Tiriamojoje šnekte dar vis vartojamos formos su *a* laipsnio kaita: dažniau *lašó_ĩ* „lesioti“, *lakó_ĩ* „lekioti“, rečiau *dağó_ĩ* // *dagló_ĩ* „degioti“, *sağó_ĩ* // *sagló_ĩ* „segioti“, *mažğó_ĩ* „mezgioti“, *sakó_ĩ* „sekioti“, *pašó_ĩ* „pešioti“. Tačiau analoginės formos su [e], pakeistos arba naujai sudarytos pagal pamatinius žodžius, nepalyginamai dažnesnės. Jos randasi ir plinta dėl sumažėjusio kaitos aktualumo, didėjančio semantinio nuotolio tarp vedinio ir pamatinio žodžio (žr. Skardžius, 1935, 59–65; 1996, 58; Akelaitienė, 1997, 53). Analoginiai naujadarai šnekte yra ir daiktavardžiai *mážzgas* „mazgas“ (plg. *mážzge* „mezgė“), *pağá.lba* „pagalba“ (plg. *ğá.lbej* „gelbėja“).

3.3.5. Kalbėdami apie daugiaskiemenius niekada nekirčiuotų priesagų vedinius, negalime apeiti asimiliacijos reiškinio. *-alas*, *-ala*, *-anas*, *-ana*, atitinkamai *-elas*, *-ela*,

¹⁸ Bet šioje poroje gali atsispindėti ir senoji ide. **ōi* : **ēi* kaita. Dar plg. *saitas* : *siētas*, *šeimà* : *la. sàime*.

¹⁹ Kalbant apie konkretų darybos būdą, o ne apie pavienius šnektos faktus, svarbu, tik ne visada įmanoma išsiaiškinti, ar tas būdas yra įprastinis (kaip bendrinėje kalboje), ar individualus. Šiuo atveju gali būti, kad šneкта minėtų priesagos *-utis* vedinių darybai vartoja ne esamojo laiko veiksmožodžių, bet vardažodžių kamieną gausnesnių deminutyvų *mažutis* ir pan. pavyzdžiu. Tada mūsų vadinamasis pakitimas yra visai ne pakitimas, o tik „normalus“ balsių kaitos laipsnis, perimtas iš pamatinių žodžių *sagūs*, *žarūs*, *žargūs*.

-enas, -ena, ir kitų panašių priesagų balsiai [a], [e] kai kada esti dėsningi kamiengalio apofoniniai variantai (žr. Skardžius, 1938, 44; 1996, 174, 303; Ambrasas, 1993, 60), bet dažniau *e* > *a* nekirčiuotame skiemenyje prieš tokį pat balsį. Kad tuo įsitikintume, galima palyginti vienose šnektose vartojamus, tarkim, *dovenà, lydekà, klēderas*, o kitose, tarp jų ir Pašušvio, – *dovanà, lydakà (lydàkas), klēdaras*. Regis, ir kitų, kiek retesnių tiriamosios vietovės žodžių: *kà.vats* „kevasas, lukštas“, *gaĩlaĩstis* „gailėstis“, *gaĩvana* „galvena, lino galvelė“, „Lietuvių kalbos žodyne“ nepateikto *pũ.pata* „pupytė (kreipynis)“, priešakinis priesagos balsis yra virtęs užpakaliniu²⁰.

3.3.6. Pašušvio šnektose žodžio vidurio pozicijoje vartojami ir dėl kontraktijos atsiradę nauji žemutinio pakilimo balsiai, pvz.: *tã.tras* „teatras“, *nã.pare* „neaparė“. Dažno veiksmažodžio *aĩt* ~ eiti būtojo kartinio laiko priešdėlinių vedinių šakninio baltosios kokybės tiesiogiai priklauso nuo prieš jį esančio priešdėlio baltosios. Priešakinės eilės balsiai sutraukiami į [e] nekirčiuotame skiemenyje ir į [æ] – kirčiuotame, pvz., *nepreĩjũ* „neprieĩjau“, *neĩjẽ* „nėĩjai“, *suseĩj.ms* „susieĩjimas“; *prã.je* „priėĩjo“, *susã.je* „susieĩjo“, bet *ĩjã.je* // *ĩjã.je* „ieĩjo“. Kai priešdėlio balsis yra užpakalinės eilės, tariami [a], [aː], pvz., *najũ* „nuėĩjau“, *prajũ* „praėĩjau“; *prã.jes* „praėĩjęs“, *nã.je* (kartais *nẽ.je*) „nuėĩjo“.

4. Uždaruose ir atvuruose žodžio galo skiemenyse, t. y. [C—C], [C—Cˈ], [C—C], [Cˈ—Cˈ], [C—#], [Cˈ—#] pozicijose, kaip ir žodžio viduryje bei neabsoliučioje žodžio pradžioje, vartojami visų trijų ilgumų priešakiniai ir užpakaliniai žemutiniai balsiai.

4.1. Ilgąjį vokalizmą šnektos turi tik kirčiuotame galiniame skiemenyje, t. y. kai kurių vienskiemenių ir oksitoninių įvardžių moteriškosios giminės vienaskaitos įnagininko, galininko bei daugiskaitos galininko ir vyriškosios giminės vienaskaitos galininko linksniuose, pvz.: *su tã* „su tã“, *su katrà* „su katrà“, *su šã* „su šia“, *tã* „tã“, *katrà* „katrà“, *šã* „šia“, *tã.s* „tã.s“, *katrà.s* „katrà.s“, *šã.s* „šia.s“, būsimosios 3 asmens ir liepiamosios nuosakos vienaskaitos 2 asmens formose, pvz.: *kã.s* „kã.s“, *sklã.s* „sklã.s“, *kã.sk* „kã.sk(i)“, *sklã.sk* „sklã.sk(i)“, ir nepriesaginėse bendratyse, pvz.: *kã.ĩt* „kã.ĩt“, *sklã.ĩt* „sklã.ĩt“.

Kirčiuoto galinio skiemens balsiai trumpi tariami būsimosios 3 asmens ir liepiamosios nuosakos vienaskaitos 2 asmens formose, nepriesaginėse bendratyse, minėtų įvardžių moteriškosios ir vyriškosios giminės vienaskaitos vardininko linksniuose, taip pat senoviniuose vienskiemeniuose žodžiuose ir buvusiose akūtinėse vardažodžių galūnėse, kai priešpaskutinis skienuo trumpas ir neatitraukia kirčio, pvz.: *nãš* „neš“, *nãšk* „nešk(i)“, *nãš.ĩt* „neš.ĩt“, *tã*, *katràs*, *nã* „ne“, *žalã* „žalia“, *dĩdã.las* „didelės, -es“.

Vienskiemenėse esamojo laiko 3 asmens formose [a], [æ e.] yra pusilgiai, pvz.: *kã.s* ~ *kãsa*, *nãš* ~ *nėša*.

²⁰ Ypač išsamiai tokio tipo regresyvinį balsių derinimą yra aptaręs P. Skardžius (1938, 40–44). Dar plg. K. Būgos (1959, 21; 1961, 433–434), A. Girdenio (1996, 132, išn. 29) pastabas apie šį reiškinį atskirose tarmėse.

4.2. Nekirčiuotų uždaryų ir atvirų galūnių *ā, *ē Pašuvio šnekte atliepia [a] ir [e], pvz.: *švėl.kas* ~ sveiklos, *kó.je* ~ kó.ja, *vá.žes* ~ vādžios. Senieji gyventojai šitokios kilmės [e], esantį po neminkštinamo t, linkę tarti [a]. Nuosekliau balsis kinta ē kamieno neskolintų daiktavardžių, priesagų -elė, -yklė vedinių ir būdvardžio *didelė* galūnėje, pvz., *bá.ila* ~ báilė „baimė“, *ó.bžla* ~ óbelė, -ę, *višt.žlas* ~ vištėlės, *šlaid.kla* ~ šiaudyklė „audimo įtaisų“, *kumžlās* ~ kumelės, *perž.kšlai* ~ perėkšlei.

Atviruose nekirčiuotuose skiemenyse vietoj senovinių ilgųjų retkarčiais pavartojami ir pusilgiai balsiai (toks pat dėsnio „pažeidimas“ pastebėtas ir šiaurės panevėžiškių tarmėje, plg.: Kačiuškienė, 1982, 39; Girdenis, Židonytė, 1994, 136), pvz.: *ti.ĩ.plā.kas* / *suplakúoĩ* / *su.grėblu* // „Tai į plāką suplakúoja su grėbliu“; *kú.ĩkas aĩn* / *pagal.āũsi* / *u.mžs* / *pagal.žž.mžl.šlāũžem* // „Kulkos eina pagal aũsį, o mės pagal žemę šliaũžiam“. Dažniau, bet irgi tik seniausiųjų pašuviškių kalboje, [e] (> *eñ) pasitaiko veikiamųjų būtojo kartinio laiko dalyvių vardininko formose²¹, pvz.: *suĩ.ķeĩl.āĩ.nam* / *ruĩgũs* / *riĩ.ķ.kž* // „Suĩkiai eĩname ruĩgũs riĩ.ķė“; *baisó.galol* / *bũ.ya baĩ.gžs mukĩ.kla* // „Baisógaloje buvo baĩgęs mokỹklā“; *ĩ.metl* / *ĩ.ta.sklž.p.a* / *vař.tũs* / *pakė.lž* // „ĩmeta į tą rũsį vartũs pakėlė“.

Kaip jau buvo minėta (žr. 7 išn.), niekada negaunantys kirčio trumpieji [a] < *ā ir [e] < *ē galūnėse yra išnykę, pvz.: *tá.ks* ~ tákas, *žá.ĩs* ~ žálias. Tačiau šie balsiai išlieka ([a] gali būti redukuotas) a kamieno vardažodžių vienaskaitos vardininko galūnėje, kai susidaro sunkiai ištariamoms priebalsių samplaikoms, t. y. pozicijose -RR—s, -(R/S)TR—s, -(R/T)SR—s, -(R)TS—s, -(R)S—s, -(T/R)Sč—s, -(R)č—s²², pvz.: *švĩf.nas* „svimas“, *vž.ĩnes* „velnias“, *bl.stras* „greitas“, *smá.kras* „smakras“, *mó.kslas* „mokslas“, *kĩ.pšas* „kipšas“, *bá.sas* „basas“, *kñũ.pšes* „kniũbščias“, *mař.cas* „Marcas (vyro vardas)“.

5. Nekirčiuotuose skiemenyse su kokybe susijusias opozicijas linkstama neutralizuoti. Kirčiuotuose, nepriklausomai nuo skiemens vietos žodyje, galimi 3 ilgumų balsiai (žr. lentelę): ilgieji [ā : á], [ǣ : é : ē : é], kilę iš nosinių dvigarsių, pusilgiai [d̄], [ž̄ : ě], atsiradę dėl kirčio pailgėjus senoviniams trumpiesiems, ir trumpieji [ā], [ǣ : ě], išlaikę (ar apibendrinę) istoriškai naujo kirčiavimo požymį. Šių garsų trukmės santykis, pvz., žodžiuose *rāsta* ~ rāstą, *prāsta* ~ prāstą, *rāsta* ~ rāstą ir *lās* ~ lēs, *lās* ~ lēsa, *blās* ~ blēs „maišys, tirštins“, yra maždaug 1 : 1,3 1,6²³. Be to, aptariamieji balsiai, lygiai kaip vakarų aukštaičių kauniškių plote, skiriasi ir kokybiniais požymiais (plg. Bacevičiūtė, 1998, 8–14), pirmiausia įtempimo laipsniu. Tirtoje žodžių grupėje iš a

²¹ Atrodo, kad balsis nosinį dvigarsį šiuose dalyviuose pakeitė visai neseniai, plg. vns. vard. formą *užaugen* „užaugę“ A. Baranausko užrašytoje pasakėlėje iš Pašuvio parapijos (Baranowski, 1920, 271). Šią mintį paremia artimiausiuose kaimyninės Šiaulėnų šnektos kaimuose iki šiol išlaikyti dalyvių variantai su dvigarsiu.

²² Simbolių reikšmės: R – sonantas ([l, m, n, r, v, j] tipo garsas), S – pučiamasis priebalsis, T – sprogstamasis priebalsis, č – afrikata. Ženklas / reiškia „arba“, skliaustuose žymimi fakultatyvūs elementai.

²³ Išsamesnį žemutinių balsių trukmės tyrimo ir gautų rezultatų statistinio įvertinimo aprašymą žr. (Kazlauskaitė, 2001, 7).

tipo balsių įtempčiausias yra ilgasis, menkiau įtemptas pusilgis, menkiausiai – trumpasis, atitinkamai $\dot{t} = 1220$, $\dot{t} = 1200$, $\dot{t} = 1060$.²⁴

Lentelė. Žemutinių balsių distribucija kirčiuotame skiemenyje

Garsas	Pozicijos								Fonema
	#—C	#—C'	C—C	C—C'	C'—C	C'—C'	C—#	C'—#	
[a]	+	(+)	+	+			+		/a/
[e]						(+)		(+)	
[æ]					+	+		+	
[a]	+	+	+	+					/a/
[e]						(+)			
[æ]					+	+			
[a]	+	(+)	+	+			+		/a/
[e]						(+)		(+)	
[æ]					+	+		+	

6. Kadangi trumpieji, pusilgiai ir ilgieji žemutiniai balsiai Pašušvio šnekte gali atlikti distinktyvinę funkciją toje pačioje pozicijoje – kirčiuotame skiemenyje, reikia skirti ne tik garsų, bet ir fonemų lygmenis 3 ilgumų vienetus, plg. minimaliausias poras *lākta* „lākto, -ą (būt. l. dal.)“ : *lākta* ~ „lākta, kartelę vištoms tupėti“, *rāsta* „rāsto, -ą“ : *rāsta* „rāsto, -ą“, *grāže* „grāžia“ : *grāže* „grāžė“. Ilgieji ir pusilgiai balsiai gerai skiriami: dėl žodžio galo redukcijos didesnis [a'] [a], [æ'(e')] : [æ.(e.)] opozicijų funkcinis krūvis leidžia išvengti nepageidaujamo homonimų konflikto.

Absoliučioje žodžio pradžioje ([#—C], [#—C'] pozicijos) vartojami tik užpakaliniai balsiai, po priebalsių žodžio viduryje ir gale [a] : [e], [a.] : [e.], [a'] : [e'] kontrastas neutralizuojamas: [C—] pozicijoje tariami priešakiniai variantai, [C—] pozicijoje – užpakaliniai. Pastarieji, susiklosčius palankioms aplinkybėms (žr. 3.3.1.–3.3.6.), gali pakeisti, ypač nekirčiuotuose skiemenyse, e tipo balsius ir taip dar labiau įsitvirtinti kalboje.

Taigi tiriamojoje šnekte yra 3 žemutinio pakilimo fonemos: trumpoji /a/, pusilgė /a./ ir ilgoji /a'./

²⁴ Įtempimo indeksą \dot{t} ir kitus kokybinius parametrus, įvertinus formančių reikšmes, apskaičiavo A. Girdenio programa FORMANT2.PAS, sukurta pagal R. Piotrovskio (Piotrovskij, 1960, 24–38) metodiką. Kirčiuotų balsių formančių vidurkiai žodžiuose *rāsta*, *prāsta*, *rā'sta* atitinkamai yra tokie: $F_1=960$, 920, 910 Hz; $F_2=1340$, 1300, 1250 Hz, $F_3=2940$, 3080, 3060 Hz.

LOW VOWELS IN THE PAŠUŠVYS SUBDIALECT

Summary

The article is devoted to the low vowels of the Pašušvys subdialect which belongs to the northern West-Aukštaitian dialect. The subdialect under analysis has the following sets of low vowels: in unstressed syllables the short [a a̯], [ɛ ɛ̯]; in stressed syllables the short [a̯ a̯], [ɛ̯ ɛ̯], the half-long [a̯ a̯], [ɛ̯ ɛ̯], and the long [a̯ a̯], [ɛ̯ ɛ̯]. The long vowels [e̯], [e̯], [ie̯] are shortened to the short [e̯ ɛ̯] in unstressed syllables. The reasons conditioning the appearance of new, the *a* type, vowels are the non-palatalization of certain consonants, vowel assimilation, analogical vowel change, contraction, or the influence of semantically or phonetically related words. In word-medial and word-final positions the back vowels are followed by non-palatalized consonants and the front are followed by palatalized consonants. In word-initial position the back vowels are used due to the neutralization of the opposition of the low [e̯ e̯] vs [a̯ a̯].

In this way, there are three low phonemes in the Pašušvys subdialect: short /a/, half-long /a̯/, and long /a̯/.

LITERATŪRA

- Ambrasas S.*, 1993, Daiktavardžių darybos raida. Vilnius: Mokslo ir encikl. l-kla.
- Akelaitienė G.*, 1997, Morfonologinės balsių kaitos funkcijos. – *Baltistica*, t. 32 (1), 49–55.
- Bacevičiūtė R.*, 1998, Lukšių šnektos žemųjų netrumpųjų balsių ypatumai. – *Kalbotyra*, t. 47 (1), 5–15.
- Baranowski A.*, 1920, Litauische Mundarten gesammelt von A. Baranowski. Band I: Texte aus dem Weberschen Nachlass herausgegeben von Dr. Franz Specht. Leipzig: Verlag von K. F. Koehler.
- Būga K.*, 1959, 1961, Rinktiniai raštai. T. 2, 3. Vilnius: Valst. polit. ir moksl. lit. l-kla.
- Gerullis G.*, 1930, Litauische Dialektstudien. Leipzig: Markert & Petters.
- Girdenis A.*, 1983, Iš kur vis dėlto /r̥/, /d̥/? – *Baltistica*, t. 19 (1), 71–73.
- Girdenis A.*, 1996, Taip šneka tirkšliškiai. Vilnius: Mokslo ir encikl. l-kla.
- Girdenis A., Židonytė G.*, 1994, Šiaurės panevėžiškių (Rozalimo šnektos) balsių sistema. – *Baltistica*, t. 29 (2), 115–154.
- Hilmarsson J.*, 1978, On the Baltic 2d Sg. Thematic Ending. – *Baltistica*, t. 14 (1), 20–26.
- Kačiūskienė G.*, 1982, Vakariųjų šiaurės panevėžiškių balsių kiekybė ir jos fonologinė interpretacija. *Kalbotyra*, t. 33(1), 39–45.
- Kardelis V.*, 1998, Pastabos priebalsių *l, r, s* rytinėse lietuvių tarmėse istorijai. – *Baltistica*, t. 33 (2), 175–183.
- Karosiene V., Girdenis A.*, 1993, Bendrinės kalbos fonemų dažnumai. – *Kalbotyra*, t. 42 (1), 28–38.
- Kazlauskaitė R.*, 2001, Netrumpųjų žemutinių balsių kiekybė Pašušvio šnektose. – Naujausi humanitariniai tyrinėjimai – 2001: Doktorantų mokslinė konferencija: Pranešimų tezės. Vilnius: VU, 6–7.
- LKA 2* – Lietuvių kalbos atlasas. T. 2: Fonetika / Ats. red. K. Morkūnas. Vilnius: Mokslo, 1982.
- Mažiulis V.*, 1988, Prūsų kalbos etimologijos žodynas. T. I: A–H. Vilnius: Mo kslas.
- Navickaitė-Boreikienė O.*, 1971, Rudiškių tarmės fonetika: Diplominis darbas. Vilnius: VU.
- Piotrovskij, 1960* – Пиотровский П. Г. Еще раз о дифференциальных признаках фонемы. – *Вопр. языкознания*, № 6, 24–38.
- Salyš A.*, 1992, Raštai. T. 4: Lietuvių kalbos tarmės / Red. P. Jonikas. Roma: Lietuvių Katalikų Mokslo Akademija.
- Skardžius P.*, 1935, Analoginė balsių kaita. – *Archivum Philologicum*, t. 5, 59–65.
- Skardžius P.*, 1938, Dėl balsių asimiliacijos. – *Archivum Philologicum*, t. 7, 40–44.
- Skardžius P.*, 1996, Rinktiniai raštai. T. I: Lietuvių kalbos žodžių daryba. Vilnius: Mokslo ir encikl. l-kla.

Urbanavičiūtė Ž., 1970, Priebsaliai *l, r, s (z ?)* prieš negalūninius *ė, en* lietuvių kalbos tarmėse. - Kalbotyra, t. 21, 75–86.

Zinkevičius Z., 1966, Lietuvių dialektologija. Vilnius: Mintis.

Vilniaus universitetas
Bendrosios kalbotyros katedra

Įteikta
2001-06-22